

SUMMARY

This paper is devoted to the religious function of atheism in Paul Tillich's philosophical and theological system. The existence of God seems to be the basic assumption of the Christian religion. Very often it is considered by believers as the fundamental claim and not subject to any discussion. For many, the belief in the existence of God is the criterion by which believers can be distinguished from non-believers. Faith is then interpreted through the prism of intellectual recognition of the existence of a supreme being called God. Dictionary definitions of the term 'religion' begin by framing it as 'a set of beliefs concerning the existence of God or gods'. At the same time, by atheism is meant "a belief that denies the existence of God". Thus, atheism is seen as an enemy and a mere denial of religion because it violates its basic theoretical premise. However, such a colloquial and simple understanding can be very misleading, especially when one pays attention to the most influential Protestant theologians of the 20th century. One of them was Paul Tillich, who stressed the importance of accepting atheistic criticism. This was due to his fundamental assumption that what lies behind the word "God" is unconditioned and beyond the conditioning category of existence. Tillich saw in atheism an ally of theology. He even formulated the concept of the religious function of atheism, which consists in reminding that the religious act concerns the unconditionally transcendent and that representations of the unconditional are not objects whose existence or non-existence could be discussed.

The thesis posited in the presented dissertation is that Paul Tillich's theology contains atheistic elements that underlie his systematic thinking. Although at first glance atheism seems to lead only to the destruction of any theological task, it actually serves an important religious function that protects theology from idolatrous elements and restores God's absoluteness and ultimateness. If religion is to reach God, that is, the ultimate and unconditioned, then it must include atheism, which negates every preliminary and conditioned expression of God.

The paper shows the place of the religious function of atheism in the entire system of the 20th-century Protestant theologian together with its meaning and consequences. It is important to present the philosophical assumptions of Tillich's thought together with the ontological and epistemological elements of its structure and the explanation of the basic religious and theological concepts in the context of the system.

The dissertation contains three substantive chapters. The first chapter is devoted to Tillich's ontological system together with the historical and epistemological context of

his thought. It addresses the question of metaphysical thinking, which is the basis of Tillich's philosophical and theological system. The question arises about the meaning and justification of metaphysical considerations, which seem questionable, both from the perspective of philosophy and theology. Tillich defines metaphysics as the analysis of elements in the encountered reality that belong to its universal structure. The proper metaphysics for him is ontology, which rationally examines the structure of being along with the present polarities and categorical forms that appear in man's encounter with reality. This part of the dissertation shows the importance of metaphysics to the whole philosophical and theological enterprise. It reconstructs Tillich's ontology along with the basic structures and concepts that determine his thinking and provide the conceptual basis for further considerations. Tillich's ontology is explicated through four levels. At the first level there is a basic ontological structure that is assumed in every experience. This is the structure of the self and the world. The basic structure is relevant to rationality, which enables the mind to perceive and transform reality. The self and the world in the human cognitive function breaks down into the structure of subject and object. Everything that enters into a cognitive relationship with man becomes an object for him as a subject. In every cognition there is present a subject (self) who cognizes something and an object (world) which is cognized. This structure is logically inevitable, but it also carries ontological consequences. When God is brought into the subject-object structure, he becomes one being among other beings – he ceases to be the ground of all being. For the subject, he is an entity next to the subject who has made him the object of knowledge. This is the threat of religious objectification. Theology lives in constant danger of making God an object. At the second level of ontological considerations there are ontological polarities that constitute the self-world structure. Three polarities are mentioned (individualization and participation, dynamics and form, freedom and destiny), which are qualities of everything. On the third level there is the doctrine of finitude, which in unity with freedom is the basis of existence. According to this level of ontological considerations, man lives in finitude, which on the one hand enables him to ask the question of being and to transcend his own and every other being, but on the other hand points to his limitation. Finitude makes itself present both in the basic ontological structure and in the ontological elements. Everything is limited by non-being, except being-itself. On the last level of ontological considerations there are the categories, which are the forms in which the human mind grasps and shapes reality. Reading Kant through the lens of Heidegger, Tillich sees in categories the doctrine of finitude, for each categorical form expresses both being and non-being, to which all that is is subordinated.

Tillich's analysis of the ontological system revealed the conditioning structure of mind and reality that determines the finitude of man and all that comes into relation with him. Thus, the objectifying structure of human cognition makes it impossible to think or speak meaningfully about that which transcends finite concepts and categories. Awareness of natural objectification is central to the religious function of atheism.

The second chapter of the paper is devoted to the religious aspect of Tillich's system with a special focus on theological and religious categories. The possibility and necessity of the question of God as implied in the finite nature of man was raised at the outset. This problem was discussed on the basis of the arguments (ontological and cosmological) for the existence of God. According to Tillich, despite their questionable form and the inadequacy of the concept of "existence" the arguments are crucial because they show the unconditioned element in mind and reality, and they demonstrate the finitude of human being. Consequently, the next part of the paper is devoted to the nature of theology, its relation to philosophy, and its methodology. Distinguishing theology from philosophy and special sciences, Tillich states that the "object" of theology is "that which ultimately concerns us". This means paradoxically that the "object" of theology cannot be objectified to the object itself, which is examined and described in isolation from the subject. A necessary element is the attitude of ultimate concern which, when one is under its power, makes it possible to know and apprehend about what one is ultimately concerned. Tillich's specific understanding of theology has important implications for the doctrine of God and the religious function of atheism. The section also addresses the concept of faith as the state of being grasped by what one is ultimately concerned about. From this perspective, Tillich fights popular distortions of the meaning of faith, and sees the greatest danger in the intellectual distortion that reduces it to a belief with a low degree of obviousness. In the next part of the paper attention is devoted to the theory of religious symbolism. Tillich's symbolism appears as an introduction to the doctrine of God because it is an elaboration of the basic religious language that can be meaningfully used to refer to the ultimate reality that is God. As noted, whatever man thinks of, it will be forced into the structure of finitude and become an object to man as subject. Thus, speaking or thinking about God, conditions him and makes him an object alongside other objects. Such an existing God would be part of reality and would be subordinated to the structure of reality. This impossibility of talking about God in a meaningful way finds its solution, however, in symbolic language, which contains self-negation and openness to that which transcends the literal. The symbol contains a negative (self-denying) element and, in dialectical tension with an affirmative element, allows us to make sense of the religious

function of atheism. The next part of the chapter discusses Tillich's doctrine of God. Using a phenomenological method, Tillich concludes that gods are not objects in the universe but are expressions of ultimate concern. God is the name of that which man is ultimately concerned about. Holiness is actualized through concrete and finite objects, which as holy have an analogous status to symbols in that they are representations of ultimate concern. Sacred objects tend to become demonic because they are in danger of having their sacredness recognized as inherent in them. Finite objects will then be considered ultimate. The idea of ultimateness leads to the philosophical concept of being-itself. The human mind cannot go beyond this concept. Tillich identifies the religious absolute (God) with the philosophical absolute (being-itself). In this sense, God is beyond existence and non-existence, for he is not "something existing" but is the ground and abyss of all that exists. One cannot conceive of God by means of the statement that some being exists alongside other beings. To do so would be to subordinate God to the structure of finitude. Considering God as being-itself is the only possible way for the human mind to preserve his ultimateness and unconditionality. However, this leads to the question of how to understand God's life, creativity, and relationality (including "personal God"). This is discussed at the very end of the chapter.

After outlining the philosophical and theological system, the next research step was to analyze selected texts of Tillich in which the question of the existence and non-existence of God, the problem of theism and atheism along with its religious function appears explicitly. The religious function of atheism is constituted by two key elements. On the one hand is the awareness of religious objectification of the unconditioned. On the other hand, there is also the awareness of the religious transcending of every conditioned expression towards the ultimate. The third chapter discusses 14 texts that show that although terms such as theism and atheism may have received different meanings over the years, an awareness of the two key elements was constantly present. In the oldest text examined, there is a positive evaluation of theism as an alternative to objectifying deism and pantheism. In a later text, Tillich sees in theism an immanently contained atheism that protects the idea of God from being classified in the world of existing objects. However, in subsequent texts there is a distance from the term of theism, which is identified with supernaturalism. Even stronger is the need to emphasize the importance of atheism for faith and religion. The religious function of atheism is necessary because the modern world has made God an object among other objects, where God is a conditioned being, subordinated to individualization and incapable of participation. Tillich's most extensive analysis of theism and atheism is in his book entitled "The

Courage to Be" where he shows the indeterminacy of these concepts and the need to transcend theological theism as it conditions God in the structure of subject and object. Considering also Tillich's sermons, three different meanings of the word "atheism" can be distinguished. The first is identical with the religious function of atheism and means the negation of God's existence in order to protect his unconditioned and ultimate character. The second signifies an existential flight from God, who appears as truth and true essential being. The third meaning of atheism appears in the last text analyzed; it is indifference to the question of what man ultimately concerns about.

The next section of the chapter discusses three popular concepts in which the religious function of atheism is actualized. The discussion of them shows how the awareness of the two key elements constituting the religious function finds its expression in the doctrine of God, religious language, and community. The first concept of "God beyond God" signifies the transcendence of the theistic conception towards that which is not an existing object or entity alongside other entities. It has meaning for the idea of God and provides an answer for those who seek God as a source of meaning when doubt and anxiety of meaninglessness have consumed the objective God. The second concept of deliteralization is relevant to religious language and touches on the popular theological discussion around demythologization. It addresses the problematic nature of myth, which objectifies God by subordinating him to the subject-object structure and finite categories. The third idea of the Protestant principle (also called the criterion of the cross) is relevant to community because it implies that no finite and conditioned expression of the ultimate can be considered ultimate. In an ecclesial context, this opposition to self-absolution applies equally to liturgy, doctrine, and ethics. The three concepts express the awareness of the objectification of God and the need to transcend every conditioned expression toward the ultimate. For this reason they are called expressions of the religious function of atheism.

The paper is completed by the methodological introduction, which presents the purpose of the work and the justification for taking up the topic. It describes the state of the research on Tillich's thought in Polish and English literature (to a lesser extent also in German), focusing primarily on the issues relevant to the topic of this paper. The introduction ends with the characterization of the method and the structure of the work. The dissertation closes with the conclusion (the most important conclusions of each chapter, their relationship and the summary of the whole work). A possible direction for further research is also signaled. The dissertation also includes bibliography, which is divided into source texts and supporting literature.

STRESZCZENIE

Praca poświęcona jest religijnej funkcji ateizmu w systemie filozoficzno-teologicznym Paula Tillicha. Istnienie Boga wydaje się podstawowym założeniem religii chrześcijańskiej. Bardzo często uważane jest przez wierzących za twierdzenie fundamentalne i niepodlegające żadnej dyskusji. Dla wielu przekonanie o istnieniu Boga stanowi kryterium, dzięki któremu można odróżnić wierzących od niewierzących. Wiara jest wtedy interpretowana przez pryzmat intelektualnego uznawania istnienia najwyższego bytu zwanego Bogiem. Słownikowe definicje pojęcia „religia” rozpoczynają się ujęciem go jako „zespół wierzeń dotyczących istnienia Boga lub bogów”. Jednocześnie poprzez ateizm rozumie się „pogląd zaprzeczający istnieniu Boga”. Tym samym ateizm postrzegany jest jako wróg i zwykle zaprzeczenie religii, ponieważ narusza jej podstawowe założenie teoretyczne. Takie potoczne i proste rozumienie może być jednak bardzo mylące, szczególnie gdy zwróci się uwagę na najbardziej wpływowych teologów ewangelickich XX wieku. Jednym z nich był Paul Tillich, który podkreślał wagę zaakceptowania krytyki ateistycznej. Wynikało to z jego fundamentalnego założenia, że to, co kryje się za słowem „Bóg” jest nieuwarunkowane i znajduje się poza uwarunkowującą kategorią istnienia. Tillich w ateizmie widział sprzymierzeńca teologii. Sformułował on nawet pojęcie religijnej funkcji ateizmu, która polega na przypominaniu, że akt religijny dotyczy tego, co bezwarunkowo transcendentne i, że reprezentacje tego, co bezwarunkowe, nie są obiektami, o których istnieniu lub nieistnieniu można by dyskutować.

Tezę stawianą w prezentowanej rozprawie jest stwierdzenie, że teologia Paula Tillicha zawiera elementy ateistyczne, które leżą u podstaw jego myślenia systematycznego. Choć na pierwszy rzut oka wydaje się, że ateizm prowadzi jedynie do destrukcji każdego przedsięwzięcia teologicznego, to w rzeczywistości pełni ważną funkcję religijną, która chroni teologię przed elementami bałwochwalczymi oraz przywraca Bogu absolutność i ostateczność. Jeżeli religia ma osiągać Boga, czyli tego, co ostateczne i nieuwarunkowane, to musi zawierać w sobie ateizm, który neguje każdy wstępny i uwarunkowany wyraz Boga.

W pracy ukazano miejsce religijnej funkcji ateizmu w całości systemu XX-wiecznego teologa ewangelickiego wraz z jego znaczeniem i konsekwencjami. Istotne

z punktu widzenia celu pracy i postawionej tezy było ukazanie założeń filozoficznych myśli Tillicha wraz z ontologicznymi i epistemologicznymi elementami jego struktury oraz wyjaśnienie podstawowych pojęć religijnych i teologicznych w kontekście całego systemu.

Rozprawa zawiera trzy rozdziały merytoryczne. Rozdział pierwszy poświęcony jest systemowi ontologicznemu Tillicha wraz z kontekstem historycznym i epistemologicznym jego myśli. Porusza on kwestię myślenia metafizycznego, które jest podstawą systemu filozoficzno-teologicznego Tillicha. Pojawia się pytanie o sens i uzasadnienie metafizycznych rozważań, które wydają się wątpliwe, zarówno z perspektywy filozofii, jak i teologii. Omawiany myśliciel definiuje metafizykę jako analizę elementów w napotykanym rzeczywistości, które należą do jej uniwersalnej struktury. Właściwą metafizyką dla niego jest ontologia, która racjonalnie bada strukturę bytu wraz z obecnymi biegunowościami i formami kategoryjnymi, jakie pojawiają się w spotkaniu człowieka z rzeczywistością. Ta część rozprawy ukazuje znaczenie metafizyki dla całego przedsięwzięcia filozoficzno-teologicznego. Zrekonstruowano w niej ontologię Tillicha wraz z podstawowymi strukturami i pojęciami, które determinują jego sposób myślenia i stanowią bazę pojęciową dla dalszych rozważań. Ontologia Tillicha objaśniana jest poprzez cztery poziomy. Na pierwszym poziomie znajduje się podstawowa struktura ontologiczna, która zakładana jest w każdym doświadczeniu. Jest to struktura jaźni i świata. Podstawowa struktura ma znaczenie dla racjonalności, która umożliwia umysłowi odbieranie i przekształcanie rzeczywistości. Jaźń i świat w funkcji poznawczej człowieka rozpada się na strukturę podmiotu i przedmiotu. Wszystko, co wchodzi w relację poznawczą z człowiekiem, staje się dla niego jako podmiotu przedmiotem. W każdym poznaniu obecny jest podmiot (jaźń), który coś poznaje oraz obiekt (świat), który jest poznawany. Ta struktura jest nieunikniona w sensie logicznym, ale niesie również konsekwencje ontologiczne. Gdy Bóg zostaje wprowadzony w strukturę podmiotowo-przedmiotową, to wtedy staje się jednym z bytów, pośród innych obiektów – przestaje być podstawą wszelkiego bycia. Dla podmiotu jest bytem obok podmiotu, który uczynił z niego obiekt poznania. Jest to groźba religijnej obiektywizacji. Teologia żyje w ciągłym zagrożeniu czynienia z Boga obiektem. Na drugim poziomie ontologicznych rozważań znajdują się biegunowe elementy ontologiczne, które konstytuują wspomnianą strukturę jaźni i świata. Wymienia się trzy biegunowości (indywidualizacja i partycypacja, dynamika i forma, wolność i przeznaczenie), które są jakością wszystkiego. Z kolei na trzecim poziomie znajduje się doktryna skończoności, która w jedność z wolnością jest podstawą istnienia

(egzystencji). Według tego poziomu ontologicznych rozważań człowiek żyje w skończoności, która z jednej strony umożliwia mu zadanie pytania o bycie oraz wykroczenie poza granice własnego i każdego innego bytu, ale z drugiej strony wskazuje na ograniczenie. Skończoność uobecnia się zarówno w podstawowej strukturze ontologicznej, jak i w elementach ontologicznych. Wszystko jest ograniczone przez niebycie, z wyjątkiem bycia samego. Z kolei na ostatnim poziomie ontologicznych rozważań znajdują się kategorie, które są formami, w jakich umysł ludzki uchwytuje i kształtuje rzeczywistość. Czytając Kanta przez pryzmat Heideggera, Tillich dostrzega w kategoriach doktrynę skończoności, gdyż każda forma kategorialna wyraża zarówno bycie, jak i niebycie, któremu podlega wszystko, co jest. Analiza systemu ontologicznego Tillicha ukazała uwarunkowującą strukturę umysłu i rzeczywistości, która determinuje skończoność człowieka i wszystko to, co wchodzi z nim w relację. Tym samym uprzedmiotowiająca struktura ludzkiego poznania uniemożliwia sensowne myślenie i mówienie o tym, co wykracza poza skończone pojęcia i kategorie. Świadomość naturalnego uprzedmiotawiania ma kluczowe znaczenie dla religijnej funkcji ateizmu.

Drugi rozdział pracy poświęcony został religijnemu aspektowi systemu Tillicha ze szczególnym uwzględnieniem kategorii teologicznych i religijnych. Już na początku poruszono kwestię możliwości i konieczności pytania o Boga, która ujawnia się w skończonej naturze człowieka. Problem ten został omówiony na podstawie dowodów (ontologicznego i kosmologicznego) na istnienie Boga. Według Tillicha, pomimo ich wątpliwej formy dowodowej i nieadekwatności pojęcia „istnienia”, są one kluczowe ze względu na sygnalizowanie elementu bezwarunkowego w umyśle i rzeczywistości oraz ukazanie skończoności bytu ludzkiego. Pytanie o Boga, które jest istotnym zagadnieniem dla filozofii religii, stanowi przejście z perspektywy filozoficznej do teologicznej. W związku z czym kolejna część pracy poświęcona jest naturze teologii, jej stosunku do filozofii oraz metodologii. Wyszczególniając teologię od filozofii i nauk szczegółowych, Tillich stwierdza, że „obiektem” teologii jest „to, co ostatecznie nas obchodzi”. Oznacza to, że przedmiotu teologii nie można zobiektywizować do samego przedmiotu, który jest badany i opisywany w oderwaniu od podmiotu. Koniecznym elementem jest postawa ostatecznego zatroskania, która, gdy człowiek jest pod jej władzą, umożliwia poznanie i ujęcie tego, o co jest się ostatecznie zatroskanym. Specyficzne rozumienie teologii u Tillicha posiada istotne znaczenie dla doktryny Boga i religijnej funkcji ateizmu. W części tej poruszone zostaje również pojęcie „wiary” jako stanu bycia pochwyconym przez to, co człowieka ostatecznie obchodzi. Z tej perspektywy Tillich zwalcza popularne zniekształcenia sensu wiary, a największe zagrożenie dostrzega w intelektualnym

wypaczeniu, które sprowadza ją do przekonania [*belief*] o niskim stopniu oczywistości. W kolejnej części pracy uwagę poświęcono teorii symbolu religijnego. Symbolizm Tillicha występuje jako wprowadzenie do doktryny Boga, gdyż stanowi opracowanie podstawowego języka religijnego, którym można sensownie posługiwać w odniesieniu do ostatecznej rzeczywistości jaką jest Bóg. Jak zauważono, o czymkolwiek człowiek pomyśli, zostanie to wtłoczone w strukturę skończoności i stanie się dla człowieka jako podmiotu obiektem. Tym samym mówienie czy myślenie o Bogu, uwarunkowuje Go i czyni z Niego obiekt obok innych obiektów. Taki istniejący Bóg byłby częścią rzeczywistości i zostałby podporządkowany strukturze rzeczywistości. Ta niemożliwość sensownego mówienia o Bogu znajduje jednak rozwiązanie w języku symbolicznym, który zawiera w sobie autonegację i otwarcie na to, co przekracza dosłowność. Symbol ukrywa w sobie element negatywny (negujący siebie) i w dialektycznym napięciu z elementem afirmatywnym pozwala zrozumieć sens religijnej funkcji ateizmu. W następnej części rozdziału omówiono Tillichowską doktrynę Boga. Za pomocą metody fenomenologicznej Tillich stwierdza, że bogowie nie są obiektami we wszechświecie, ale są wyrazami ostatecznego zatroskania. Bóg jest nazwą tego, co człowieka ostatecznie obchodzi. Świętość urzeczywistnia się poprzez konkretne i skończone obiekty, które jako święte mają analogiczny status do symboli, gdyż są reprezentacjami ostatecznego zatroskania. Święte obiekty mają tendencję do stawania się demonicznymi, gdyż grozi im, że ich świętość zostanie uznana za ich nieodłączną cechę. Skończone obiekty zostaną wtedy uznane za ostateczne. Pojęcie ostateczności prowadzi do filozoficznego pojęcia bycia samego. Jest to pojęcie, poza które umysł ludzki nie może wyjść. Tillich utożsamia absolut religijny (Bóg) z absolutem filozoficznym (byciem samym). W takim znaczeniu Bóg znajduje się poza istnieniem i nieistnieniem, gdyż nie jest On „czymś istniejącym”, ale jest gruntem i otchłanią wszystkiego, co istnieje. Nie można pojąć Boga za pomocą twierdzenia o istnieniu jakiegoś bytu obok innych bytów. Oznaczałoby to podporządkowanie Boga strukturze skończoności. Uznanie Boga za bycie samo jest jedynym możliwym sposobem dla umysłu człowieka, aby zachować Jego ostateczność i nieuwarunkowanie. Prowadzi to jednak do pytania jak sensownie można zrozumieć kwestię życia Boga, jego twórczości i relacyjności (w tym osobowości). Zostało to omówione na samym końcu rozdziału.

Po nakreśleniu systemu filozoficzno-teologicznego kolejnym krokiem badawczym było przeanalizowanie wybranych tekstów Tillicha, w których pojawia się *explicite* kwestia istnienia i nieistnienia Boga, problem teizmu oraz ateizmu wraz z jego religijną funkcją. Religijną funkcję ateizmu konstytuują dwa kluczowe elementy. Z jednej

strony jest to świadomość religijnego uprzedmiotowienia tego, co nieuwarunkowane. Z drugiej strony jest też świadomość religijnego przekraczania każdego uwarunkowanego wyrazu w kierunku tego, co ostateczne. W rozdziale trzecim omówiono 14 tekstów, które ukazują, że choć pojęcia takie jak teizm i ateizm na przestrzeni lat mogły otrzymywać różne znaczenia, to stale obecna była świadomość wspomnianych dwóch konstytutywnych elementów. W najstarszym badanym tekście pojawia się pozytywna ocena teizmu, który stanowi alternatywę dla uprzedmiotawiającego deizmu i panteizmu. W późniejszym tekście Tillich dostrzega w teizmie immanentnie zawarty ateizm, który chroni ideę Boga przed zaszeregowaniem go w świecie istniejących obiektów. Jednak w kolejnych tekstach pojawia się dystans wobec pojęcia teizmu, który utożsamiany jest z supranaturalizmem. Jeszcze silniej pojawia się potrzeba podkreślania znaczenia ateizmu dla wiary i religii. Religijna funkcja ateizmu jest konieczna, ponieważ współczesny świat uczynił z Boga obiekt pośród innych obiektów, gdzie Bóg jest uwarunkowanym bytem, podporządkowanym indywidualizacji i niezdolnym do partycypacji. Najszerszą analizę teizmu i ateizmu Tillich przeprowadza w dziele pt. „Męstwo bycia”, gdzie ukazuje z jednej strony nieokreśloność tych pojęć, a z drugiej potrzebę przekroczenia teizmu teologicznego, ponieważ uwarunkowuje on Boga w strukturze podmiotu i przedmiotu. Biorąc pod uwagę również kazania Tillicha można wyszczególnić trzy różne znaczenia słowa „ateizm”. Pierwszy jest tożsamy z religijną funkcją ateizmu i oznacza zanegowanie istnienia Boga w celu ukazania Jego nieuwarunkowane i ostatecznego charakteru. Drugi oznacza egzystencjalną ucieczkę przed Bogiem, który jawi się jako prawda i prawdziwy esencjalny byt. Trzecie znaczenie ateizmu pojawia się w ostatnim analizowanym tekście, jest to obojętność względem pytania o to, co człowieka ostatecznie obchodzi.

W kolejnej części rozdziału omówione zostały trzy popularne koncepcje myśliciela, w których urzeczywistnia się religijna funkcja ateizmu. Omówienie ich pokazuje w jaki sposób świadomość dwóch wspomnianych elementów konstytuujących funkcję religijną znajduje swój wyraz w doktrynie Boga, języku religijnym i wspólnocie. Pierwsza koncepcja „Boga ponad Bogiem” oznacza przekroczenie teistycznego wyobrażenia w stronę tego, co nie jest istniejącym przedmiotem ani bytem obok innych bytów. Ma znaczenie dla idei Boga i stanowi odpowiedź dla tych, którzy szukają Boga jako źródła sensu w sytuacji, gdy wątpliwość i poczucie bezsensu pochłonęły przedmiotowego Boga. Druga koncepcja deliteralizacji ma znaczenie dla języka religijnego i dotyka popularnej dyskusji teologicznej wokół demitologizacji. Wychodzi naprzeciw problematyczności mitu, który uprzedmiotawia Boga, wtłaczając go

w strukturę podmiotu-przedmiotu oraz skończone kategorie. Z kolei trzecia idea zasady protestanckiej (nazywana też kryterium krzyża) ma znaczenie dla wspólnoty, gdyż oznacza, że żaden skończony i uwarunkowany wyraz tego, co ostateczne nie może zostać uznany za ostateczny. W kontekście eklezjalnym ten sprzeciw wobec samoabsolutyzacji dotyczy w równym stopniu liturgii, doktryny i etyki. Trzy wybrane koncepcje wyrażają świadomość uprzedmiotawiania Boga oraz potrzebę przekraczania każdego uwarunkowanego wyrazu w stronę tego, co ostateczne. Z tego powodu zostały nazwane wyrazami religijnej funkcji ateizmu.

Pracę uzupełnia wstęp o charakterze metodologicznym, który prezentuje cel pracy i uzasadnienie podjęcia tematu. Zrelacjonowano w nim stan badań nad myślą Tillicha w literaturze polskojęzycznej i anglojęzycznej (w mniejszym stopniu również niemieckojęzycznej), skupiając się przede wszystkim na zagadnieniach istotnych dla realizowanego tematu niniejszej pracy. Wstęp kończy się scharakteryzowaniem metody i strukturą pracy. Całość rozprawy zamyka zakończenie, w którym zestawione zostały najważniejsze wnioski płynące z każdego rozdziału, ich związek oraz podsumowanie całości pracy. Zasygnalizowany został również możliwy kierunek dalszych badań. Do pracy dołączono również bibliografię, która podzielona została na teksty źródłowe i literaturę pomocniczą.